

Kütüphaneler Hakkında Tunus'lu Hayrettin Paşa'nın Görüşleri

Doç. Dr. Atillâ Çetin

TUNUS'LU HAYRETTİN PAŞA

Tunus'lu Hayrettin Paşa, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tunus ve Osmanlı devletinde önemli vazifelerde bulunmuş bir devlet adamı ve mütefekkidir. Muhtemelen 1823–1825 yılları arasında Kafkasya'da doğdu ve Çerkes asıllı idi. bir Rus taarruzu esnasında ailesini kaybetti. Köle olarak İstanbul'da Kıbrıslı Tahsin Bey'e satıldı ve yetiştirildi. 1839'da Tunus Valisi Ahmet Paşa (Valiliği: 1837–1855) tarafından alınarak Tunus sarayında eğitildi. Askerlik mesleğine girerek ilerledi, 1850'de mirlivalığa kadar yükseldi. Avrupa kültürü ile ilk teması önce Tunus'taki Fransız subayları sayesinde oldu. Avrupa'yı şahsen ilk görüşü 1846'da Ahmet Paşa'nın Paris'i ziyareti sırasında oldu. Bir hukuki dava dolayısıyla, Tunus hükümetinin temsilcisi olarak Paris'te kaldı (1853–1856). Fransızca'yı ve Fransız kültürünü iyi öğrendi, önemli dostlar edindi. Fransa dönüşünde Bahriye Nazırı (Osmanlı kaynaklarında Bahriye Müdürü) tayin edildi. Bazı reform komisyonlarında üye ve başkan olarak çalıştı. İslâm ülkelerinde ilk kez hazırlanan Tunus anayasası komisyonuna üye (1860), Meclis-i Ekber Başkanı (1861) oldu. 1862'de Bahriye Nazırlığı ve Meclis Başkanlığından istifa etti. 1869'a kadar resmi bir görev almadı. Bazı dış ülkelere siyasi görevle gönderildi. Boş zamanında istifade ederek, *Akvamü'l-mesâlik fi ma'rifet-i ahvâli'l-memâlik* (Ülkelerin durumunu tanımak için en emin yol) adlı Arapça eserini yazdı ve Tunus resmi matbaasında bastırdı (H. 1284/1868). Aynı yıl eserin "*Mukaddime*" adlı, siyasi-kültürel fikirlerini ihtiva eden, birinci bölümünü Paris'te Fransızca yayımladı. İslâm dünyasında ve Avrupa kamu oyununda geniş yankılar yapan eserinde, XIX. yüzyıl müslümün ülkelerinin sorunlarına çözüm yolları aradı. Fransızcasının adı *Réformes nécessaires aux Etats musulmans* (Müslüman ülkelere gerekli reformlar) idi.

1869'da Tunus'un dış borçlarını düzenlemek için kurulan "Uluslararası Maliye Komisyonu" Başkanlığına seçildi. 1859 ve 1864'te benzer görevlerle geldiği İstanbul'a 1871'de Tunus eyâletinin irsen vali Muhammet Sadık Paşa'ya tevcih fermanını almak için gönderildi. 1871–73 arasında "Vezir-i mübâşir"likten sonra, 1873'te en yüksek mülki âmir olan "Vezir-i ekber" (Osmanlı belgelerinde Reis-i müdirân) tayin edildi. Temmuz 1877'de istifasına kadar, tarım, adliye, eğitim, maliye, evkaf, yönetim, devlet matbaası, kütüphaneler vs. alanlarında köklü yenilik ve reformlar yaptı. Avrupa devletlerinin emperyalist baskılarına karşı, Tunus'un Osmanlı devleti ile bağlarını kuvvetlendirmek istedi.

İç ve dış baskılar sonucu, Vezir-i ekberlikten istifasından sonra, Şeyh Zâfirî Efendi vasıtasıyla Sultan II. Abdülhamid kendisini İstanbul'a çağırıldı (1878). Birkaç ay sonra, 4 Aralık 1878'de sadrazamlığa getirildi. 8 ay süren sadareti esnasında, bazı iç ve dış sorunlarla ilgilendi. 29 Temmuz 1879'da azledildi. Bundan sonra da II. Abdülhamid'in kendisine teveccühü devam etti. Bazı lâyhalar hazırlattı, özel komisyonlarda görevlendirildi. 29 Ocak 1890'da vefat etti. Eyüp'te Şah Sultan imaretine gömüldü. 1868'de kemikleri Tunus'a götürüldü. Anıları (Mémoires) sonradan Tunus'ta yayınlandı. Çocukları Osmanlı devletinde ve Tunus'ta önemli hizmetler ifa ettiler.

Dürüst, mert, namuslu ve haysiyetli bir devlet ve fikir adamı olan Tunuslu Hayrettin Paşa, Mısırlı Tahtâvî, Sadık Rifat Paşa, Muhammed Abduh, Cemaleddin Efganî vs. gibi İslâm dünyasının kalkınmasını, modern Avrupa'dan istifade etmesini arzulayan, bunun yollarını araştıran modernist ve reformist ilk şahsiyetlerden birisidir. Akvemü'l-mesâlik adlı eseri ile, İslâm ülkelerinin çöküş ve Avrupa'nın ilerleme sebeplerini araştırdı. İslâm dünyasının modernleşme ve çağdaşlaşması için gereken önlemleri gösterdi. Paşa'nın esas amacı, müslüman kalarak modernleşmekti(1).

AKVEMÜ'L-MESÂLİK'TE KÜTÜPHANELER

Akvemü'l-mesâlik geniş bir eserdir. "Mukaddime"si çok daha rağbete mazhar olmuştur. Çünkü Paşa'nın siyasi, ekonomik, hukuki, kültürel, teknik görüşleri, Avrupa ve İslâm dünyalarını karşılaştırması bu bölümdedir. "Mukaddime" 1868'de Fransızca, 1874'de İngilizce ve 1878'de Türkçe olarak İstanbul'da basılmıştır. Modern basımları ise, Tunus, Beyrut, Cambridge vs. de yayılmıştır. Hayrettin Paşa'nın kitabında birçok önemli Avrupa kurumuna atıflar vardır. Avrupa'nın ilerleme ve uygarlık alanında ilerlemesini eğitime bağlar. Eğitime hizmet eden müesseselerin başında da kütüphaneler gelir. Mukaddime'nin Türkçe çevirisini yapan Abdurrahman Süreyya Efendi'nin Kütüphaneler hakkındaki yazılanları tercüme etmeden atlaması bizce şanssızlıktır. Paşa, kütüphaneler hakkında şunları yazıyor;

"... Bilgi, insan uygarlığının ve ilerlemenin temelidir. Bilginin yayılmasını sağlayan kurumlar arasında, bilginin bütün branşlarını ihtiva eden kütüphaneler vardır. İyi bir yönetim ve düzenleme kütüphanelerden ve kitaplardan faydalanılmasını kolaylaştırır. Bu konuda aşağıda birçok ayrıntı vereceğim. Kendimi, Avrupa kütüphanelerindeki çok sayıda kitap hakkında bilgi vermekle sınırlayacak ve bu konuda İtalyan Kamu Eğitimi Bakanı Natoli tarafından 1867 yılında yapılan ve sonra da basılan bir araştırmaya atıfta bulunacağım. O, sözkonusu araştırmasında, İtalyan kütüphanelerinde çoğu dini konulara ait kitaplar olmak üzere, 4.140.281 cilt kitap bulunduğunu ifade etmektedir. Büyük Britanya kütüphanelerindeki kitap sayısı 1.771.493 cilttir ve her 100 okuyucuya 6 kitap düşmektedir. İtalya'da her 100 okuyucuya düşen kitap sayısı ise 11'dir ve bu kitapların 10'da 7'si ciltlidir. Diğer Avrupa ülkeleriyle ilgili oranlarsa şunlardır;

(1) Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dr. Atillâ Çetin, *Tunus'lu Hayrettin Paşa, (Hayatı, hizmetleri, eserleri)*, Ankara 1989 (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını).

Ülke	Kitap Sayısı	Her 100 okuyucuya Düşen Kitap Sayısı	Ciltli Kitap Sayısı
Avusturya	2.488.000	6	7/10
Prusya	2.040.450	11	
Rusya	852.000	1	3/10
Belçika	509.100	10	4/10
Bavyera	1.268.500	26	1/5
Fransa	4.890.000	11	7/10

Fransa'daki rakam İtalya'ya çok yakındır. Bibliothèque Nationale'in son yıllarda yayınladığı Dictionary of Sciences (Bilimler sözlüğü)'a göre, Paris'te 1863 yılında 1.000.000 basılı kitapla, 800.000 el yazması kitap bulunduğu rapor edilmişti. Müessesenin 1380'deki kuruluşu sırasında kütüphanesinde yalnızca 910 kitap bulunuyordu. Bu rakam 1547'de 1890, 1640'ta 16.746 kitaba ulaştı. Bu rakam, 1684'te 50.542, 1775'te 150.000'e ulaşmıştı. 1790 yılında 200.000 kitaba sahipti. İfade edildiği üzere, bugün bir milyon basılı ve sekizyüz bin el yazması kitaba sahip bulunuyor. Aynı kuruluşta, coğrafya ilmine ait 40.000 harita ve henüz ciltlenmemiş ve tasnif edilmemiş çok sayıda belge yer alıyor.

Bilgi mağazalarındaki (stoklarındaki) bu büyük farklılık, hürriyetin krallıkları ne kadar ve nasıl etkilediğini ortaya koyuyor. Bu kütüphane, 1380 yılındaki kuruluşundan 1790 yılına kadar geçen zaman olan 410 yılda, 200.000 ciltlik bir kitap miktarına sahip olmuştu. Fransa'da hürriyetin başlangıcı olan ikinci tarihten, 1863 yılına kadar geçen zaman olan 74 yıl içinde, tasnifi yapılmayan dokümanlar hariç yukardaki sayıya 880.000 cilt ilave olunmuştu. Uygarlığın temel faktörlerinin hemen hepsine bu açıdan bakılabilir.

Paris'te, tıpkı eyâlet merkezlerinde düzenlendiği gibi, farklı 30 kütüphane vardır. Bu kütüphaneler 5-6 saat her gün açıktır ve faydalanılmasında sağlanan kolaylıklar iyi yönelttiklerini ispat etmektedir. Bazı kütüphanelerse, akşamları üç saat kadar fazla her gün açık tutulmaktadır. Bu kütüphaneler pazar ve tatil günleri dışında her gün açıktır. Bu kütüphanelerin kapalı kaldığı zaman, her bir yılda bir aydan daha az bir süre oluşturmaktadır. Onlar, kütüphanelerden faydalanmak isteyen bütün öğrencilere açık tutulmaktadır. Yalnızca okumak için gelenlere, haftada iki gün tahsis edilmiştir. Bu kütüphaneler yeterli sayıda kontrolör ve memura sahiptir. İçlerinde kışın ısıtılan okuma salonları bulunmaktadır. Kâğıt dışında yazmak için gerekli her şey vardır ve bir kitabın kopyasını almak isteyen herhangi bir kişi, bir makbuzla istediği kitabın yükümlülüğünü alabilmektedir. Eğer birden fazla kitaba ihtiyacınız varsa bunun nedenini göstermeniz gerekiyor. Memura bir kâğıt imzaladıktan sonra, aldığı kitabın sorumluluğunu üstlenen kişi, kitap istendiğinde hemen aynı memura getiriyor. Bu servis (iare) ister yerli, ister yabancı herkese hizmet veriyor. Meşhur yazarlar, çok uzun süreler olmamak üzere, kitapları eğer ihtiyaçlarını gösterebilirlerse uzun dönemler ellerinde bulundurabiliyorlar..."(2)

(2) Hayr al-Din at-Tunisî, *Akvam al-masâlik fi ma'rifat ahvâl al-mamâlik*, yayına haz. : al-Munsif al-Şannûfî, Tunus 1972, s. 200-202; Leon Carl Brown, *The surest path, the political treatise of a nineteenth-century muslim statesman*, Cambridge (Mass.), 1967, s. 156-158.

DÜŞÜNCE DEN UYGULAMAYA

Hayrettin Paşa'nın Akvemü'l-mesâlik'teki görüşlerine sadık kalarak, Vezir-i ekberliği döneminde eğitim öğretim kurumları ve kütüphaneler hakkında önemli kararlar aldığı ve bunları uyguladığı görüldü. 18 Mayıs 1875 tarihli bir menşûrla Tunus'ta "Umumî Kütüphane" kurularak, Tunus "Millî Kütüphanesi"nin temelleri atıldı. Muhtelif kentlerde cami, medrese, tekke gibi yerlere dağılmış 3565 adet yazma toplandı. Hayrettin paşa kişisel kütüphanesinden 1100 yazmayı bağışladı. Ölmüş bazı önemli şahsiyetlerin yazma ve basılı eserleri satın alındı. Sağlam bir kütüphane nizamnamesi hazırlandı ve uygulandı. Tunus niyabetindeki dağınık eserler bu Umumi kütüphanede toplandı. Satınalma, bağış, iare ile kütüphane zenginleşti. Repertuvarlar, kataloglar, iare servisi, saatli okuma salonları birçok okuyucuyu kütüphaneye çekti. Sayısız nadir eserin kaybolması önlendi. Kütüphaneye İstanbul, Beyrut, Kahire, Şam vb. basımların yayınların muntazam gelişi sağlandı. Hayrettin Paşa'nın Osmanlı devletindeki sadrazamlığı uzun sürseydi, kimbilir belki benzer çalışmaları Türk kütüphaneciliği için de gerçekleştirmeye çalışacaktı.

Musevi asıllı bir Osmanlı devlet memuru olan robert Mizrahi, 1889-1907 yılları arasında tuttuğu günlük defterlerinden, 1890 yılına ait olanında, Hayrettin Paşa'nın ölüm günü, hakkında şu veciz sözleri yazıyordu;

"... 30 Ocak 1890 Perşembe İslâm dünyası büyük adamlarından birisini kaybetti. Eski sadrazam Tunus'lu Hayreddin Paşa dün akşam Nişantaşı'ndaki konağında öldü. Çok seçkin bir devlet adamı olan Paşa 1868'de 'Müslüman devletlerine gerekli reformlar' adıyla dikkate değer bir eser yayınladı. Kitap büyük bir yankı yaptı ve Arapçadan İngilizceye, Fransızcaya ve Türkçeye tercüme edildi..."(3).

(3) Doç. Dr. Atilla Çetin, "Robert Mizrahi'nin günlüğünden seçmeler II", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 24 (Aralık 1988), s. 27.

61 - تقرير وزير المعارف الايطالى :

كثرة المكتبات

ومن آثار اعتنائهم بتوسيع دوائر العرفان ، الذى هو أساس التمدن والتثذيب لنوع الانسان ، كثرة خزائن الكتب الجامعة لآثار الفنون . وتسهيل طرق الانتفاع بها بحسن الادارة والترتيب الحارم لمواد العوائق . كما يتضح ذلك بالتفصيل الآتى :

ولنتعصر فى بيان كثرة الكتب بالبلدان الأورباوية المتبصرة على ما حرره نتالى (273) وزير المعارف العمومية بايطاليا . بعد تمام بحثه عن ذلك سنة سبع وستين وثمانمائة وألف [1867] فذكر أن الموجود بخزائن إيطاليا من الكتب المجلدة أربعة ملايين ومائة وأربعون ألفا . ومائتان . وواحد وثمانون (402400282) مجلدا . غالبها من الكتب القديمة المتعلقة بالديانة . وبخزائن بريطانيا العظمى مليون . وسبعمائة . وواحد وسبعون / ألفا . وأربعمائة وثلاثة وتسعون (107710493) مجلدا . فيكون لكل مائة (100) نفس من الأهالى ستة مجلدات . وعلى قياس هذه النسبة يكون لكل مائة (100) نفس من أهالى إيطاليا أحد عشر مجلدا وسبعة أعشار المجلد . ويوجد ببلاد النمسة مليونان . وأربعمائة . وثمانية وثمانون (200000488) مجلدا . وبالنسبة للأهالى يكون لكل مائة نفس ستة مجلدات وتسعة أعشار المجلد . ويوجد بالبروسية مليونان . وأربعون ألفا . وأربعمائة . وخمسون مجلدا (204000450) . فيكون لكل مائة نفس من أهاليها أحد عشر مجلدا . وفى الروسية ثمانمائة ألف . واثنان وخمسون ألف (852000) مجلد . فيكون لكل مائة من أهاليها مجلد واحد وثلاثة أعشار المجلد . وفى

[70]

البلجيك خمسمائة ألف ، وتسعة آلاف ، ومائة (509·100) مجلد ،
 فيكون لكل مائة من الأهالي عشرة مجلدات وأربعة أعشار المجلد .
 وفي باواريا مليون ، ومائتان وثمانية وستون ألفا ، وخمسمائة
 (1·268·500) مجلد . فيكون لكل مائة من أهاليها ستة وعشرون
 مجلدا وخمسا المجلد كما يوجد أربعة ملايين وثمانمائة وتسعون
 ألف (4·890·000) مجلد . فيكون لكل مائة من أهاليها أحد عشر
 مجلدا وسبعة أعشار المجلد . (فهي مثل إيطاليا . قال) .

وبهذه النسب يظهر أن مملكة باواريا أكثر كتبا من غيرها
 بالنسبة الى عدد الأهالي ، وإن كان الموجود بفرنسا لا يوجد
 بغيرها من الممالك .

وفي مدينة باريس وحدها ثلث العدد الموجود بمملكة فرنسا
 كلها ، ففى قاموس العلوم المؤلف فى هذه السنين الأخيرة
 أن الخزانة السلطانية بباريس بها من الكتب على ما تحرر فى
 سنة ثلاث وستين وثمانمائة وألف (1860) . مليون كتاب مطبوع
 وثمانون ألفا (80·000) بخط اليد . وغاية ما كان بها وقت
 تأسيسها فى سنة ثمانين وثلاثمائة وألف (1380) ، تسعمائة وعشرة
 (910) مجلدات ، وصار بها فى سنة سبع وأربعين وخمسمائة وألف
 (1547) . ألف وثمانمائة وتسعون (1890) مجلدا . ثم فى سنة
 أربعين وستمائة وألف (1640) صار مقدار ما بها ستة عشر ألفا ،
 وسبعمائة ، وستة أربعين (16·746) /مجلدا . وفى سنة أربع
 وثمانين وستمائة وألف (1684) صار قدر ما بها خمسين ألفا ،
 وخمسمائة ، واثنين وأربعين (50·542) مجلدا . وفى سنة خمس
 وسبعين وسبعمائة وألف (1775) صار بها مائة وخمسون ألف

(150.000) مجلدا • وفي سنة تسعين وسبعمائة وألف (1790) صار بها مائتا ألف (200.000) مجلد • واليوم بها مليون (1.000.000) من الكتب المطبوعة ، وثمانون ألفا (80.000) بخط اليد كما تقدم • كما بها أربعون ألف (40.000) خريطة في فن الجغرافيا ، وعدد كثير من الرسائل ونحوها مما لا يطلق عليه اسم المجلد « (274) •

وبهذا التفاوت الكبير الواقع في مواد المعارف يعلم مقدار تأثير الحرية في الممالك ، فإنا نرى الخزانة المذكورة في مدة أربعمئة وعشرة أعوام ، من مبتدا تأسيسها الذي هو سنة ثمانين وثلاثمئة وألف (1380) إلى سنة تسعين وسبعمائة وألف (1790) لم يتحصل بها إلا مائتا ألف (200.000) مجلد • ومن ذلك التاريخ الذي هو مبدأ الحرية بفرنسا إلى سنة ثلاث وستين وثمانمئة وألف (1863) التي هي تمام أربع وسبعين سنة من ذلك الوقت ازداد في الخزانة المذكورة ثمانمئة وثمانون ألف (880.000) مجلد ، دون ما لم يمكن تحصره من الرسائل المشار إليها •

وعلى هذا يقاس سائر أسباب التمدن •

ويوجد ببباريس ثلاثون (30) خزانة سوى الخزانة المذكورة —متفاوتة في الكبر ، كما توجد خزائن معتبرة في سائر تخوت الممالك •

62 - حسن إدارة المكتبات

وأما بيان حسن إدارتها المسبب لغاية سهولة الانتفاع بها ، فهو أن أماكن الخزائن المشار إليها تفتح كل يوم قدر خمس أو ست ساعات ، ومنها ما يفتح بالليل أيضا قدر ثلاث ساعات . وذلك فيما عدا يوم الأحد وأيام الأعياد التي لا تتجاوز مدتها شهرا في السنة . وأيام التسريح للاستراحة . وإنما تفتح في سائر الأيام للطلبة الراغبين في الاستفادة ، وأما الذين يأتون بقصد مجرد الاطلاع فلا يسوغ لهم ذلك الا في يومين من الأسبوع . وللخزائن المشار إليها نظار وخدمة بقدر الكفاية ، وحولها بيوت للتعليم تسخن في الشتاء .

ومضى / محتوية على آلات الكتابة عدا الكاغد فيأتني به يريد الاستنساخ . ويطلب من المكلف الكتاب الذي يريده ببطاقة يدفعها إليه . وإذا احتاج الى أكثر من كتاب يبين السبب فيها ، فيدفعها المكلف للخدمة فيحضر له في الحين ما طلب . وحين خروجه من ذلك المحل يلم للمكلف ما أخذه من الكتب . وهذه المنحة مبدولة لكل راغب سواء كان من الأهالي أو الأجانب . أما من كان من المؤانين المشهورين فيسوغ له نقل الكتب للانتفاع بها في مهلة أقصاها عام إذا طلب ذلك بالكتابة ، وبين السبب الداعي لأخذ الكتاب . وعند مضي المدة إما أن يرجع ما أخذ ، أو يطلب تجديد التسويغ مدة أخرى .